

Микола ВАШУЛЕНКО,
 доктор педагогічних наук, професор,
 дійсний член НАПН України,
 завідувач кафедри теорії і методики початкової освіти
 Глухівського національного педагогічного університету
 імені Олександра Довженка

Нормативне наголошування слів – важлива ознака літературного мовлення

Чути наголос у словах і правильно їх наголошувати – важливе уміння (після артикулювання), без якого неможливе саме мовлення. Нормативне наголошування слів є однією з найхарактерніших ознак культурного і грамотного мовлення. "Кожне самостійне слово має наголос. Службові частини мови, як правило, не мають наголосу. Вони приєднуються до самостійних, утворюючи разом з ними так зване фонетичне слово, наприклад: *думай же, ходив би, я і ти*" [4 , 75].

Саме на вживання наголосів у словах в усному мовленні трапляється найбільше помилок. Спостереження на уроках читання, української мови, математики, природознавства, записи безпосереднього усного мовлення молодших школярів виявляють значну кількість широко вживаних у навчальних висловлюваннях слів, у наголошуванні яких вони допускають помилки, що значною мірою знижує культуру їхнього усного мовлення. При цьому насторожує той факт, що помітна частина цих слів є спеціальними термінами, засвоєними учнями саме на уроках, у роботі з учителями, у процесі опрацювання матеріалу відповідних підручників з різних навчальних предметів. Такі помилки випускники початкової школи понесуть далі, в основну і старшу школу, де вчителі-предметники вестимуть з ними безуспішну боротьбу. І якщо такий випускник загальноосвітньої школи обере для себе професію вчителя, то такі помилки набудуть нових обертів у його професійному спілкуванні з майбутніми учнями.

Наприклад, на уроках читання від учнів нерідко чуємо "читання", "оповідання", "запитання", "віразно", "вірші?", "новий", "котрий", "котра", "котре", замість *читання, оповідання, запитання, виразно, вірші, новий, котрий, котра, котре*; на уроках мови учні неправильно вимовляють: "завдання", "ознака предмета", "українська", "російська", замість *завдання, ознака предмета, українська, російська*; на уроках математики замість *чисельник, знаменник, множник, добуток, центнер, об'єм, сантиметр, кілометр, одинадцять* та ін. звучить "чисельник", "знаменник",

"множник", "добуток", "центнер", "об'єм", "сантиметр", "кілометр", "одинадцять".

Однією з основних причин порушення нормативного наголосу в словах є характер місцевих говірок. Наприклад, у південно-західних говорах впадає у вічі зміщення наголосу в дієслівних формах з другого складу на перший або навпаки (була, будé, несла, кажу, рóблю та ін., замість *була́, буде́, несла́, кажу́, роблю́*).

Другою істотною причиною акцентологічних помилок є вплив споріднених мов (для української – російської, білоруської, польської, чеської та інших слов'янських мов). Наприклад, під впливом російської мови можна почути дочка, чотірнадцять, олень, новий, подру́га, замість *дочка́, чотирна́дцять, олень, новий, подруга́* та ін.

Наголос у мові може виконувати різні функції, а саме: сприяти виділенню слів з мовленнєвого потоку (*Квітка со́нячна, красі́ва, бу́де зго́дом сі́ва-сива.*); слугувати засобом розрізнення лексичного значення слів (*доро́га – дорога́, замо́к – замо́к, ко́са – ко́са*) або основним показником для розрізнення окремих граматичних форм (*наси́пати – насипа́ти, кни́жки – кни́жки, пе́ра – пера́, кри́ниці – кри́ниці*). Усвідомлення кожної з цих функцій наголосу становить для молодших школярів різний ступінь складності і вимагає особливого методичного підходу до їхнього засвоєння.

Робота над наголосом, розпочинаючи з уроків навчання грамоти в першому класі, проводиться в двох напрямках – для засвоєння учнями нормативного наголосу у вживаних словах та для вироблення умінь і навичок швидко і безпомилково визначати в слові наголошений звук (склад). Перший із цих напрямків переслідує суто орфоепічну мету, тобто спрямований на формування в школярів культури усного мовлення. Другий напрямок слугує важливою й обов'язковою основою для розв'язання учнями орфографічних задач, пов'язаних із правописом слів з ненаголошеними голосними звуками.

З огляду на зазначене в букварних текстах у словах, правильне наголошування яких може станови-

ти для учнів (нерідко і для вчителів) певні труднощі, цілеспрямовано проставлено наголос, наприклад: *лила́, налила́, нова́, новий, нові́, виста́ва, веселка, веселики* (журавлі), *посере́дині, роді́на, гладіо́лус, йогу́рт, горбді́на, корі́сний, коро́мисло, портфе́ль, родзі́нка, джере́льце, зві́чай, виши́ваний рушник, оди́н* *о́дного* та ін.

Вироблення в учнів навичок правильного наголошування слів тісно пов'язане з умінням чути і впізнавати в словах наголошений звук як у мовленні співбесідників, так і у власному. Ці вміння, якими учні повинні оволодіти вже в 1–2 класах, іноді набуваються з великими труднощами, що пояснюється передусім самою природою наголосу в нашій мові. "Наголос слова в українській мові, як і в російській та білоруській, є, як відомо, різномісний, вільний, а не прикріплений до певного, для всіх слів даної мови єдиного місця, наприклад, до першого складу (у чеській та угорській мовах), передостаннього (у польській), останнього (у французькій)" [6, 358]. На відміну від названих мов, в українській мові можуть бути наголошеними і корінь – [приене́сений], і суфікс – [не́сті], і префікс – [вінеисти], і закінчення – [приенеислі́].

Труднощі у визначенні наголосу в багатоскладових словах пояснюються також особливостями українського вокалізму (системи голосних) – завжди повнозвучною вимовою голосних звуків не тільки в наголошених, а й у ненаголошених позиціях, відсутністю помітної редукції (скорочення) ненаголошених голосних, що, наприклад, виразно є характерним для російської мови. В українському мовленні видихова енергія під час вимовлення багатоскладового слова розподіляється рівномірно між наголошеними і ненаголошеними складами. У результаті в багатоскладових словах чуються додаткові, так звані, побічні наголоси (пéрепісува́ті), що також призводить до помилок у правильному визначенні учнями наголосу [5, 75].

Спостереження свідчать, що не всі діти однаково сприймають наголос у словах. Одні розпізнають його тільки у вимові вчителя, причому деякі з учнів чують наголос лише в тому випадку, коли наголошений склад вимовляється з сильним напруженням голосу. Інші, добре розпізнаючи наголоси у вимові інших, не чують їх у власному мовленні, хоча й наголошують слова правильно. Частина дітей добре розрізняє наголоси у вимові інших та у власному промовлянні слів уголос, але затруднюється визначити наголошений звук у внутрішньому мовленні. Нерідко учні других та третіх класів допускають помилки у визначенні наголосів, особливо в трискладових словах, навіть після опрацювання теми "Вимова і правопис слів з ненаголошеними [є], [и]".

Майже в кожному класі є кілька дітей, які зовсім незадовільно володіють цією навичкою.

Спостерігається також ще одна закономірність: учні краще визначають наголоси в розрізних словах, і кількість помилок значно зростає, якщо їм доводиться це робити у формах того самого слова, у гніздах споріднених слів або в словах речення. Так, третьокласникам на завершених навчальних роках було запропоновано контрольне завдання на визначення наголосу в словах у двох варіантах:

І в а р і а н т

Горобець, косуля, пір'їнка,
хвилина, секунда, предмети,
газета, хмаринка, стрибає,
рослина, одинадцять, сантиметр,
чотирикутник, оповідання,
чотирнадцять, привезла, винесли,
електрика, насіння, орнамент.

ІІ в а р і а н т

Зелень, зелений, позеленів;
зупинка, зупинятися, спинилися;
гомін, гомонять, гомінкий;
серпень, серпневий, серпик;
вечоріє, вечір, вечірній, увечері;
море, моряк, заморський;
мороз, морозиво, заморозив.

Незважаючи на те, що в частині слів I варіанта учні могли припуститися помилок у визначенні наголосу з причини неправильного їхнього вимовлення (це слова, вимову і написання яких учні мали запам'ятати відповідно до програми), все ж результати тут виявилися на 7% кращими.

Навіть учні четвертих класів, завершуючи початковий курс рідної мови, не завжди вміють дібрати для перевірки ненаголошених голосних відповідні опорні слова або форми слів, хоча й знають напам'ять правило з підручника. Наприклад, добір до слів *зимовий, крилатий, вечірній* "перевірних" *зимувати, крило, вечоріє* свідчить про те, що учні завчили правило тільки формально, без усвідомлення механізму його використання в потрібній орфографічній ситуації, оскільки в них не вироблено вміння чути наголос у вимовлених словах і визначати його місце.

Звідси випливає потреба в підвищенні уваги до роботи над наголосом під час опрацювання розділу "Будова слова" в третьому класі та таких частин мови, як іменник, прикметник, дієслово, з метою удосконалення знань і вмінь, здобутих учнями в першому і другому класах.

Опрацьовуючи тему "Наголос", систематичну роботу над прищепленням учням навичок правильного наголошування слів необхідно проводити з урахуванням зазначених вище недоліків. Перше уявлення про наголошені склади та звуки учні

одержують у дошкільній освіті та в добукарний період навчання грамоти, після того, як вони навчилися на слух та за характером вимови розрізняти голосні та приголосні звуки. Це уявлення треба розвивати в дітей на добре зрозумілих за значенням двоскладових слів. Для спостереження за силою вимовляння складів у словах учням спочатку пропонують слова з наголосом на першому складі (*ма́ма, лі́па, плі́ща, мі́сто, грі́вня, О́льга, Ві́ктор*), пізніше – з наголосом на другому складі (*вода́, роса́, село́, лимо́н, земля́, Оле́г, Рома́н*).

Отже, учні впізнають наголошений звук насамперед під час підкреслено виразного вимовляння слова вчителем, а потім – у вимові своїх товаришів та у власному вимовлянні. Слід зазначити, що п'яти–семихвилинні вправлення у визначенні наголосу в словах з підведенням підсумку такої спільної роботи викликають в учнів зацікавлення. Цьому сприяють різноманітні завдання, наприклад:

1. Змініть слова так, щоб наголос перейшов з першого складу на другий: *се́ла* – (село́), *мі́сто* – (міста́), *кни́жка* – (книжкі́), *чо́вен* – (човні́), *рі́чка* – (річки́).

2. Змініть слова так, щоб наголос із другого складу перейшов на перший: *пе́рб* – (пе́ра), *ве́рба* – (ве́рби), *ві́кно* – (ві́кна), *сло́ва* – (сло́во), *мо́ря* – (мо́ре).

3. Додайте до слова склад *ви-* і простежте, що станеться з наголосом: *рості́* – (ві́рости), *пра́ти* – (ві́прати).

Як уже було сказано, дуже важливо, щоб учні вміли визначати наголошені звуки у власному вимовлянні слів, мовчки та вголос. Для цього доцільно використовувати таблиці, серії предметних малюнків. Учням пропонується, наприклад, відшукати зображення предметів, у назвах яких наголос чується на першому складі. Перед тим, як назвати вголос потрібні слова, учень вимовляє їх пошепки, переконуючись у тому, який зі складів вимовляється сильніше, з більшим напруженням органів мовлення. Так само однією з ознак сформованості вміння визначати в слові наголошений звук (склад) є здатність учня самостійно добирати слова з наголосом на заданому складі. Це означає, що він відчуває наголос (розвиток відчуття ритму мовлення), промовляючи слово про себе, у внутрішньому мовленні.

Успіх у прищепленні молодшим школярам навички швидко і безпомилково визначати в словах наголошений звук значною мірою залежить від методичних прийомів. Нерідко вчителі, формуючи в учнів це вміння, зосереджують увагу тільки на складах – наголошеному і ненаголошених. Тому в пошуках наголосу (наголошеного складу) учні звертаються до поскладового промовляння слів.

Однак за такого промовляння порушується характерна для кожного слова ритміко-мелодійна структура, оскільки видихові енергія і сила голосу розподіляються рівномірно між усіма складами і при цьому майже втрачається, нівелюється тло, на якому яскраво наголошений склад виділяється з-поміж ненаголошених. Тому вчителям слід пам'ятати, що наголос у слові може бути визначений правильно, якщо слово вимовлено природно, єдиним голосовим потоком, без поділу на склади. За такого вимовляння наголошений склад (відповідно і звук) природно підкреслюється силою голосу і частково – тривалістю звучання. Частково тому, що для української мови не є характерною редукація звуків, як, наприклад, для російської.

Інколи учень, правильно вимовивши слово, скажімо, з наголосом на першому складі, помилково відносить його до слів з наголошеним другим або третім складом. У такому випадку доцільно запропонувати йому наголосити саме названий ним склад, наприклад, *яблуко́, лимо́н*. Так само ефективним є пропонований нами прийом штучної зміни місця наголосу в слові, тобто вимовляння того самого слова з почерговим наголошуванням різних складів – *ро́слина, рослі́на, росліна́*. Порівнявши різні варіанти вимовляння, учень легко обирає природний варіант і правильно визначає наголошений склад.

Інший ефективний прийом ґрунтується на підкреслюванні наголошеного звука не тільки силою голосу, а й висотою тону. Наголошений склад досить виразно виділяється на фоні ненаголошених, якщо слово вимовити з питальною інтонацією. Це пояснюється тим, що словесний наголос при цьому зливається зі смисловим наголосом, що супроводжується значним підвищенням тону на наголошеному складі. Пропонуємо учням вимовити слово так, немовби вони його недочули і перепитують: *шко́ла? у́чень?, тро́йнда?* [5, 277].

Система вправ, спрямованих на засвоєння учнями нормативного українського наголосу та формування вміння визначати наголос у словах, має охоплювати і творчі завдання, які б передбачали спостереження за роллю наголосу в мові, аналіз фонетичної та граматичної форм слова у їх взаємозв'язку, словотворення, логічний аналіз, порівняння, класифікацію тощо.

Нижче пропонуємо вправи, які вчителі зможуть використати як додаткові під час формування в молодших школярів знань, практичних умінь і навичок, пов'язаних із наголосом, і на їх основі та за аналогією самостійно добирати інші вправи. За метою застосування пропоновані вправи ділимо на дві основні групи. До першої групи відносимо навчаль-

ний матеріал, який сприятиме виробленню в учнів уміння визначати в словах наголошений звук (склад). Друга група вправ призначена для формування в учнів практичних навичок у правильному, нормативному наголошуванні слів.

У формуванні в учнів уміння визначати в словах наголошений звук важливо спиратися на слухові сприйняття. З цією метою слід застосовувати різного роду навчальні диктанти, зокрема вибіркові. Наприклад: Записати тільки слова з наголосом на першому (другому, третьому) складі. Для цього диктуються окремі слова або цілі речення. Такому диктанту можна надати характеру гри, змагання: учні першого ряду записують слова з наголосом на першому складі, другого ряду – на другому складі, третього ряду – на третьому складі. Виграє той ряд, учні якого допустили найменшу кількість помилок. Таку роботу можна дещо ускладнити, наприклад: Послухайте слова і, записуючи їх, змініть так, щоб наголос перейшов на інший склад (*вода, земля, берег, гора, колесо, стежка, сестра, сорочка*).

Вправи на визначення в словах наголосу доцільно органічно поєднувати із завданнями лексичного та граматичного характеру. Наводимо приклади такого поєднання.

1. Змініть слово або доберіть до нього спільнокореневе так, щоб наголос у ньому перейшов з кореня на закінчення: *зірка, казка, книжка, мольда, низько, добрий*.

2. До кожного зі слів доберіть спільнокореневе з наголосом на корені: *дзвінкий* (дзвінко), *кислиця* (кислий), *рибалка* (риба), *вишневий* (вишня), *пекти* (печиво).

3. Визначте, на яку значущу частину основи падає наголос у словах: *запитання, новий, учителька, камінь, камінець, виписати, широкий, набережна*.

4. До поданих прикметників доберіть спільнокореневі іменники, визначте наголоси в парах слів: *крилатий, зелений, кам'яний, липневий, серпневий, яблуневий*.

5. Утворіть форму множини від таких іменників: *човен, сторож, хустка, книжка, болото, поле, море*. У кожній парі слів визначте наголос. За потреби звірте свої дії зі словником.

Окремі вправи з цієї групи призначені для спостережень за роллю наголосу в мові, наприклад:

1. Змініть у словах наголос так, щоб змінилося їхнє значення: *дорога, замок, на березі, кося, сім'я, купі, сіяти*. З кожною парою слів складіть окремі речення.

2. Прочитайте. Поясніть значення виділених слів. Чим вони схожі і чим відмінні?

Ранок сонячний *настав*,
я жену гусей *на став*.

Лине пісенька *дзвінка*,
голосніша від *дзвінка*.

Алла Сващенко

Другу групу вправ застосовують з метою формування в учнів навичок правильного наголошування слів, що ґрунтується на сприйнятті правильного зразка вимови, наприклад:

1. Дати повну відповідь на поставлені запитання: Хто сьогодні *черговий*? Які *ознаки* характерні для яблука? Скільки *сантиметрів* в одному *дециметрі*? Якого числа святкують *Новий рік*? З яких чисел може складатися число *одинадцять* (чотирнадцять)?

2. Орфоепічно правильне читання учнями слів з карток, підготовлених учителем. У тренувальних картках знак наголосу проставлено, а в контрольних примірниках він відсутній. Наводимо зразки орфоепічних карток:

№ 1	№ 2	№ 3
Батьківщина	сантиметр	віпадок
Україна	кілометр	черговий
українська	дециметр	попереду
російська	одинадцять	посередині
читання	чотирнадцять	однаково
завдання	чисельник	зівсім
запитання	знаменник	виразно
листопад	добуток	кілим

До карток слід заносити ті слова, у вимовлянні яких учні даної місцевості, класу найчастіше помиляються.

3. Самодиктант: на одному уроці учні вивчають напам'ять вірш чи прозовий уривок, що містить слова, наголос яких треба запам'ятати, а на іншому уроці вони записують самостійно текст, ставлячи над словами знак наголосу.

4. Заучування віршів, прислів'їв, загадок, скоромовок. Для віршованої форми характерними є ритм і рима, тому будь-яке зміщення наголосу в словах призводить до порушення ритму або послаблення рими, а тому виступає своєрідним засобом самоконтролю. Наприклад, наведені нижче строфи допомагають сформуванню в учнів правильне наголошування виділених слів.

Я вмить беру свої *книжки*
й біжу мерщій до школи.
В снігу протоптані *стежки*
виблискують навколо.

Наталія Забіла

Раптовий сніг упав на землю,
завис нечутно на *гілках*,
і забіліла сосен зелень
у неполоханих *гайках*.

Анатолій Костецький

Всі дерева в білій іній
вбралась, як у *кожушок*.
Річка спить у кризі синій

і замовкнув спів *пташюк*.
Хуртовина знов гуляє,
знову віє *сніговії*.
Місяць грудень рік кінчає,
наступає рік *Новий*.

Наталя Забіла

Вишні в інею розквітлі,
в білих шубах всі *дубкі*.
Позирають ночі світлі
в розмальовані *шибкі*.

Поняття про залежність лексичного значення слова від наголосу необхідно поглиблювати в третьому і четвертому класах під час опрацювання лексико-граматичного матеріалу, зокрема частин мови. Наприклад, учні з великим зацікавленням здійснюють спостереження і дізнаються, що нерідко від наголосу залежить число і відмінок іменника (*руки – рукі, книжкі – книжки, кільця – кільця* тощо), що граматичне питання до дієслова можна поставити правильно, враховуючи його наголос: *наси́пати* (що робити) і *насіпати* (що зробити). І навпаки, від форми граматичного питання, поставленого до слова, залежить і спосіб його наголошення: *що робити?* – скликати; *що зробити* – скликати.

Одним із ефективних засобів боротьби за правильну вимову і повне розуміння значення слів-омографів (пишуться однаково, а вимовляються по-різному) є фонетичний розбір у поєднанні з елементами морфологічного або навпаки. Наприклад, для учнів четвертого класу корисними будуть не просто вправлення у визначенні наголосу в таких словах, а й вправи в складанні їхньої повної морфологічної характеристики: *кільця* – початкова форма

кільце, іменник середнього роду в родовому відмінку однини; *кільця* – початкова форма *кільце*, іменник середнього роду в називному відмінку множини.

Підсумовуючи, зазначимо, що сформованість в учнів умінь швидко і безпомилково визначати в словах наголошений звук, цілеспрямовано виконувати морфемний аналіз слів, виділяючи в слові ту частину, яка містить у собі ненаголошений звук, умінь змінювати форму слова та добирати до нього спільнокореневі слова так, щоб ненаголошений звук потрапив у позицію наголошеного, стане хорошою основою для успішного вивчення і засвоєння важливої для українського правопису теми "Вимова і правопис слів з ненаголошеними голосними звуками [є], [іє]", яка за програмою вивчається в третьому класі. Цій темі буде присвячено окрему статтю.

Л і т е р а т у р а

1. *Бабич Н. Д.* Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 323 с.
2. *Вашуленко М. С.* Буквар: підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. / М. С.Вашуленко, О. В. Вашуленко. – К. : Видавничий дім "Освіта", 2012. – 152 с.
3. *Вашуленко М. С.* Навчання грамоти в 1 класі. Метод. посіб. для вчителя. – К. : Видавничий дім "Освіта", 2012. – 223 с.
4. *Грищенко А. П.* Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я.Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : "Вища школа", 1997. – 493 с.
5. *Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М. С. Вашуленка.* – К. : Літера ЛТД, 2011. – 364 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К Білодіда.* – К. : Наукова думка, 1969.